

ЕКОНОМІЧНІ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

М. О. Самоїлов

КОЛІЗІЙНІ ПИТАННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Конституція України гарантує кожному громадянину право володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) [1]. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземці та особи без громадянства в Україні мають право мати у власності будь-яке майно, спадкувати та заповідати його [2].

Колізійні питання спадкування були і залишаються у міжнародному приватному праві України (далі – МПрП) одними з найскладніших. Вирішення різних спадкових спорів, як правило, породжує майнові відносини, що входять до системи відносин власності однієї держави, і взаємодіють з системою власності іншої держави. Це дає підстави кожному із правопорядків претендувати на врегулювання цих відносин.

З метою врегулювання відносин, які хоча б через один із своїх елементів пов'язані з одним або кількома правопорядками, іншими, ніж український правопорядок, в Україні прийнято спеціальний Закон «Про міжнародне приватне право» [3]. Питанням спадкування присвячено розділ X «Колізійні норми щодо спадкування» (ст.ст. 70–72). Тому метою цього дослідження є встановлення сутності механізму врегулювання спадкових правовідносин у цьому законі та їх відповідності сучасним тенденціям розвитку приватного права.

До колізійних питань, які виникають у галузі спадкового права України, передусім належать: загальне правило щодо визначення закону, що застосовується до спадкових відносин; спадкування нерухомого майна і майна, що підлягає внесенню до державного реєстру; форми заповіту, а також можливості реалізації автономії волі у заповідальних розпорядженнях.

Так, ст. 70 цього Закону передбачає, що досліджувані відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання. Отже, Україна належить до когорти держав, які використовують для врегулювання спадкових відносин закон місця проживання (*lex domicilii*).

За допомогою цього закону вирішуються різні аспекти спадкових відносин, зокрема такі, як: підстави спадкування, склад спадщини, час відкриття спадщини, заповідальний відказ, заповіт з умовою, виконання заповіту, а також черговість спадкування за законом та визначення часток у спадщині спадкоємців за зако-

ном, особливості спадкування окремих видів рухомого майна, зокрема вкладів у банку, страхові виплати тощо.

Слід зауважити, що у різних законодавчих актах держав у МПРП прив'язка до місця проживання характеризується різними термінами, які далеко не завжди збігаються за змістом. Проте відомо, що будь-яка фізична особа набуває місця проживання з народження. Вона також може набути доміцилій за вибором, переїхавши в іншу державу.

У ст. 70 Закону не розкривається зміст *lex domicilii*. Використання терміна «останнє місце проживання» дає підстави для розгляду доміцилію за вибором. Відмітимо, що у договорах про надання правової допомоги в цивільних справах, які Україна уклала з іншими державами і ратифікувала, також використовується цей принцип.

Відсилка до права держави, де спадкодавець мав останнє місце проживання, на нашу думку, потребує кваліфікації цього поняття відповідно до права України (ст. 7 Закону «Про міжнародне приватне право»). Розкриваючи це поняття, слід брати до уваги ст. 29 ЦК України, [4] оскільки спадкодавець є фізичною особою. Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, у якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України).

Необхідність з'ясування місця переважного проживання спадкодавця виникає тоді, коли він проживав в декількох державах, і жодне з них не може із впевненістю бути місцем його постійного проживання. У такому випадку потрібно насамперед виключити із числа таких місць проживання ті держави, де спадкодавець тимчасово перебував, а з місць, що залишилися, віддати перевагу державі, з якою у нього склалися найбільш тісні зв'язки, насамперед з точки зору тривалості проживання спадкодавця та наявності в ній «осілого» характеру проживання (проживання разом із сім'єю, робота, житло тощо).

Для застосування колізійної норми, яка досліджується, треба встановити останнє місце проживання спадкодавця. Л. Лунц [5, с. 422] доводив, що поняттю «останнє місце проживання», яке використовується у колізійному праві, в матеріальному праві відповідає дефініція «місце проживання». Зазначимо, що в даному випадку «останнє» означає останнє місце проживання спадкодавця на момент відкриття спадщини. Таким останнім місцем проживання може бути держава, де спадкодавець мав місце проживання, яке відповідає викладеним вище критеріям.

Визначення останнього місця проживання спадкодавця ускладнюється у тих випадках, коли смерть не може бути підтвердже-

на медичними документами тому, що особа пропала безвісти, а засвідчується тільки публічними органами (в Україні судом) в силу того, що існує висока вірогідність фізичної смерті особи. Оскільки строки відсутності особи в місці проживання, інші умови і порядок оголошення фізичної особи померлою в законодавстві різних держав істотно відрізняються, не виключено, що українському суду для кваліфікації поняття «останнє місце проживання спадкодавця», оголошеного за кордоном померлим, відповідно до ч. 2 ст. 7 зазначеного Закону потрібно буде врахувати право іноземної держави.

Отже, загальним правилом для врегулювання спадкових відносин є право держави останнього місця проживання спадкодавця. Проте в Законі України «Про міжнародне приватне право» передбачено виняток – спадкодавець у заповіті має право обирати право держави, громадянином якої він був. Але такий вибір права буде недійсним, якщо спадкодавець після складання заповіту змінив громадянство.

У Законі передбачено норму, яка дозволяє спадкодавцю обрати право держави, громадянином якої він був (*lex patriae*), замість права місця проживання (*lex domicilii*). Це питання набуває актуальності в умовах існування подвійного, а навіть потрійного громадянства, чи в ситуації, коли особа є громадянином однієї держави, а фактично перебуває на володі нерухомістю, чи іншими об'єктами в іншій державі.

Традиційно питання набуття права власності у порядку спадкування регулюються особистим законом спадкодавця. Однак українське законодавство з МПрП приписує у питаннях спадкування нерухомого майна керуватися законом місця знаходження речі (*lex rei sitae*). Так, відповідно до ст. 71 Закону України «Про міжнародне приватне право» спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, на території якої знаходиться це майно, а майна, внесеного до Державного реєстру України – правом України.

Зазначимо, що колізійна формула *lex rei sitae* (закон місця знаходження майна) містилася і в колишньому законодавстві України. Так, ЦК УРСР мав імперативну норму і передбачав, що спадкоємство будівель, що знаходяться на території України, визначається українським законодавством (ч. 3 ст. 570 ЦК УРСР) [6]. Стаття 71 зазначеного Закону дещо розширила сферу застосування колізійної прив'язки *lex rei sitae* порівняно з нормою ЦК УРСР. Нині її дія розповсюджується на відносини, коли об'єктами спадкування є не тільки споруди, будівлі, розміщені на території України, а й інші об'єкти нерухомості.

Новизна ст. 71 Закону полягає у такому: 1) сформульовано двосторонню колізійну норму, яка дозволяє застосовувати до спадкування нерухомості, незалежно від того перебуває це майно в

Україні чи в іншій країні, ту саму колізійну прив'язку – право країни, в якій знаходиться це майно (*lex rei sitae*); 2) у законодавстві з'явилася спеціальна одностороння колізійна норма про те, що спадкування нерухомого майна, внесеного до Державного реєстру України, регулюється правом України. Тобто принцип «місця знаходження майна» уточнено у зв'язку із специфікою тлумачення вітчизняним законодавством поняття «нерухоме майно».

Поняття «нерухоме майно» визначено у ст. 181 ЦК України. До нерухомості належать, по-перше, об'єкти природного походження – земельні ділянки, ділянки з надрами, водні об'єкти. По-друге, всі об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни цільового призначення. Об'єкти визначаються як нерухомість, поки існує зв'язок із землею. У випадку відокремлення від неї вони вважаються рухомими речами. Проте до нерухомого майна згідно із ч. 1 ст. 181 ЦК України належать повітряні, морські судна, судна внутрішнього плавання і космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. За своєю природою ці об'єкти можуть переміщатися у просторі, тобто перебувати не на території України. Цим і пояснюється закріплення до спадкових відносин не принципу *lex rei sitae*, а закону місця державної реєстрації. Слід також зазначити, що закон місця державної реєстрації може співпадати з законом їхнього місця знаходження.

У результаті звернення до різних правопорядків такі поняття, як «місце проживання», «останнє місце проживання», «рухоме і нерухоме майно» та ін не можуть уникнути розбіжностей у тлумаченні цих понять. Так, у праві Венесуели (ст. 34 Закону про міжнародне приватне право) поняття «місце проживання» має такі самі характеристики, що і в Україні. Навпаки, швейцарське законодавство вважає особою такою, що проживає на території Швейцарії, у тому випадку, якщо вона перебуває на території Швейцарії протягом певного строку чи здійснює комерційну діяльність (ст. 20 Закону про міжнародне приватне право).

Застосування іноземного закону з метою встановлення змісту зазначених понять може спонукати до необхідності тлумачення й інших термінів, зокрема «місце звичайного проживання» (Швейцарія), «реальна і персональна рухомість» (Велика Британія) тощо. У такому випадку виникає запитання: кваліфікувати їх у такому вигляді, в якому їх викладено в іноземному праві, чи відповідно до норм ст. 7 Закону України «Про міжнародне приватне право» шукати аналоги цих понять у вітчизняному праві?

Відповідно до вищевикладеного, диференціація проведених колізійних принципів зумовлена структурою спадщини. Кожний із них діє щодо відповідних її частин. Основного змісту вони на-

бувають у ході регламентації переходу прав на неї від однієї особи до іншої в результаті спадкування.

Передача спадкового майна від спадкодавців до спадкоємців є одним із стрижнів правового регулювання процесу спадкування.

У ст. 72 досліджуваного Закону України містяться колізійні норми щодо здатності осіб на складання і скасування заповіту, форми заповіту та акта його скасування. Так, здатність особи на складання і скасування заповіту, а також форми заповіту і акту його скасування визначаються правом держави, у якій і спадкодавець мав постійне місце проживання в момент складання акта або в момент смерті. Заповіт або акт його скасування не можуть бути визнані недійсними внаслідок недодержання форми, якщо остання відповідає вимогам права місця складання заповіту, або права громадянства, або права звичайного місця перебування спадкодавця у момент складання акту чи в момент смерті, а також права держави, у якій знаходиться нерухоме майно.

Положення ст. 72 зазначеного Закону має дві колізійні норми, які начебто схожі між собою, але насправді належать до не пов'язаних між собою питань спадкування за заповітом. У одній із них визначається право, за яким вирішується: питання щодо заповідальної дієздатності, тобто про визнання за громадянином з точки зору закону права складати, змінювати і відмінити заповіт. Інша, складніша норма, визначає право, вимогам якого має відповідати форма заповіту, і форма акта, яким заповіт змінюється чи скасовується.

За основу ст. 72 цього Закону покладено правило, яке містилося у ч. 2 ст. 570 ЦК УРСР, а саме, здатність особи складати і скасовувати заповіт, форма і заповіту і акт його скасування визначаються за законодавством тієї країни, де заповідач мав постійне місце проживання в момент складання акта. Проте заповіт або його скасування не можуть бути визнані недійсними внаслідок недодержання форми, якщо остання задовольняє вимоги закону місця складання акта чи вимоги закону України. З вищезазначеного вбачається, що у ст. 72 Закону, на відміну від цих самих правил у ЦК УРСР, містяться норми, які розповсюджуються і на спадкування нерухомого майна.

Здатність особи до складання і скасування заповіту (ст. 72) є наслідком здатності фізичної особи укласти правочин (заповіт). Заповідальна дієздатність особи є одним із виявів цивільної дієздатності фізичної особи, для визначення якої у колізійному праві України встановлено декілька загальних правил (ст. 18 Закону). Проте їхнє застосування до визначення заповідальної дієздатності громадянина усувається встановленим у ст. 72 Закону спеціальним правилом. Це правило полягає у тому, що здатність особи на складання і скасування заповіту завжди визначається за правом

держави, у якій спадкодавець мав постійне місце проживання на момент складання акта або в момент смерті. З цього випливає, низка висновків, які полягають у тому, що для визначення заповідальної дієздатності фізичної особи не мають значення такі обставини:

- заповіт складено не в тій державі, де заповідач мав місце проживання, а в державі його тимчасового перебування або навіть поза межами якої-небудь держави (наприклад, на судні під час плавання у відкритому морі);

- право держави місця проживання заповідача в момент складання заповіту може не співпадати з його особистим законом у цей момент;

- відносини із спадкування заповідального майна можуть визначатися правом іншої держави, ніж те, яким відповідно до ст. 72 Закону визначається заповідальна дієздатність цієї особи (якщо місце її проживання в момент складання заповіту не збігається з її останнім місцем проживання чи з місцем знаходження нерухомого майна, яке їй належить).

Будь-яке розпорядження майном на випадок смерті, якщо воно виконано дієздатною особою і є заповітом, має відповідати цілому ряду юридичних ознак. Основною у цьому випадку є форма заповідального розпорядження. Значна частина положень ст. 72 Закону присвячена саме визначенню права, відповідно до якого повинні вирішуватися питання щодо дійсності заповіту з точки зору його форми. Форма заповіту (у тому числі і акт його відміни) має відповідати вимогам хоча б одного із зазначених у цій статті Закону правопорядків: праву місця складання заповіту, або праву громадянства, або праву звичайного місця перебування спадкодавця у момент складання акта чи в момент смерті, а також праву держави, у якій знаходиться нерухоме майно.

Залежно від фактичних обставин число правових систем, з точки зору відповідності, згідно з якою має вирішуватися питання про дійсність заповіту, може зменшитися до права однієї держави (наприклад, у випадку, коли іноземець, який має місце проживання в Україні, тут же склав заповіт). Це слід брати до уваги як при складанні заповіту, так і у випадку оскарження його дійсності.

Сфера дії колізійної норми, що визначає право, вимогам якого повинна відповідати форма заповіту (і акт його скасування), щоб заповіт був дійсним, залежить від змісту поняття «форма заповіту».

Законодавству різних країн відомі такі форми заповіту, як: власноручний заповіт (голографічна форма), заповіт у формі публічного акта, таємний заповіт, усний заповіт чи заповіт, складений у простій письмовій формі.

Колізійне право України розрізняє поняття «форма» та «порядок складення і скасування» заповіту (ст. 72 Закону), але в тій мірі, в якій порядок складення чи скасування заповіту повинен отримати відображення в його тексті чи в тексті відповідного посвідченого напису (про свідків, відомості про особу, яка посвідчує заповіт та ін.) Цей порядок, в рамках ст. 72 Закону, охоплюється поняттям «форма заповіту». Згідно із правом, яке слід застосувати в силу цієї норми, має вирішуватися питання про наслідки недодержання вимог, яким повинна відповідати форма заповіту, тобто дійсність чи недійсність заповіту. Зміст вимог, які висуваються законом до форми заповіту, полягає у тому, щоб дотримуючись їх, усунути сумніви щодо дійсності заповіту.

Слід зазначити, що в МПрП України питання щодо відумерлої спадщини спеціально не регулюється. Частина 1 ст. 1277 ЦК України встановлює випадки визнання спадщини відумерлою, а саме: відсутність спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмова від її прийняття. Крім цього, ст. 1277 ЦК України передбачає передачу цієї спадщини у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

У зв'язку із застосуванням зазначеної статті ЦК України на практиці можуть виникати, зокрема, такі запитання: територіальна громада успадковує відумерлу спадщину після тільки смерті громадян України чи також і після смерті іноземців, які проживали на території України? Що покладено в основу спадкових зв'язків: громадянство чи постійне місце проживання? Україна, а саме територіальна громада, успадковує все майно спадкодавця, чи тільки те, що знаходиться на території України?

Зважаючи, що відповідно до ст. 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» спадкові відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, то відповідний орган місцевого самоврядування України стане власником відумерлої спадщини спадкодавців, останнім місцем проживання яких була Україна.

Зауважимо, що при тлумаченні ст. 1277 ЦК України треба зважати на те, що спадкування відумерлої спадщини не є спадкуванням у повному розумінні цього слова, а передбачає, що територіальна громада є «спадкоємцем» всього відумерлого майна, яке знаходиться на території України. При цьому Україна, а саме територіальна громада, не претендує на відумерле майно, яке перебуває на території іноземної держави.

Проаналізувавши колізійні норми щодо спадкування, які містяться у Законі України «Про міжнародне приватне право», приходимо до висновку, що цей Закон істотно змінює принципи колізійного регулювання в даній галузі, які містилися у ЦК УРСР. Но-

визна колізійних спадкових норм, які містяться в цьому Законі, полягає у тому, що по-перше, заповідач має право обирати право, яке треба застосувати для врегулювання спадкових відносин. Проте такий вибір є обмеженим – це може бути право держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання або закон держави громадянства.

По-друге, у Законі міститься спеціальна норма: «спадкування майна, внесеного до Державного реєстру України, регулюється правом України».

По-третє, здатність особи на складання і скасування заповіту, а також форма заповіту і акта його скасування визначаються правом країни, у якій спадкодавець мав постійне місце проживання в момент складання акта або в момент смерті. Форма заповіту та акта його скасування підпорядковується таким новим прив'язкам, як право країни, громадянином якої була особа, право звичайного місця перебування спадкодавця у момент складення акта чи в момент смерті, а також право країни, у якій знаходиться нерухоме майно. Отже, колізійні принципи переконують нас, що законодавство України виходить із відносної свободи вибору права, яке слід застосувати до форми заповіту чи акта його відміни, встановлюючи регулювання, оперуючи множинністю колізійних прив'язок, і має в арсеналі цілий ланцюг колізійних норм. Все це говорить про те, що вітчизняне право використовує «гнучкі» інструменти регламентації спадкових відносин.

Відмітимо, що, незважаючи на велику кількість різноманітних колізійних ситуацій, положення розділу X «Колізійні норми щодо спадкування» Закону України «Про міжнародне приватне право» в цілому охоплюють як традиційні засоби регулювання спадкових відносин, так і сучасні тенденції розвитку МПРП.

Список літератури: 1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141. 2. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 4 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. 1994. №23. Ст.161. 3. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. №32. Ст. 422. 4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст.356. 5. Лунц Л.А. Международное частное право: Особенная часть. 2-е изд. М., 1975. 6. Цивільний кодекс Української РСР від 23 листопада 1963 р. // Відомості Верховної Ради України. 1966. №46. Ст.284.

Надійшла до редколегії 25.09.06

Ю. В. Лисюк, М. В. Кіріязова

Позов – основна форма захисту цивільних прав у суді

Сучасний етап розвитку українського суспільства передбачає вирішення економічних і соціальних проблем, захист прав та інтересів громадян, подальшу демократизацію суспільства. Саме забезпечення надійного захисту конституційних прав, свобод, ін-